

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ КОНЦЕПЦІЙ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО ТА ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВ (ДЕНІЕЛ БЕЛЛ, ВАЛЕРІЙ ХМЕЛЬКО)

У статті робиться спроба порівняльного аналізу концепцій постіндустріального суспільства Деніела Белла та інформаційного суспільства Валерія Хмелька, теоретичним джерелом яких вважається марксизм. Постіндустріальне суспільство Беллом трактується як «суспільство, що ґрунтується на знаннях» - при цьому підкреслюється важливість наукового, і перш за все теоретичного, знання як основи майбутньої соціальної структури. У концепції Хмелька розглядається домінанта суспільного виробництва інформаційного суспільства - інформація як продукт творчої діяльності людини, яка й визначатиме і конструюватиме решту сфер майбутнього суспільного буття. Обидві аналізовані концепції не дають чіткої відповіді на поставлену проблему, пропонуючи натомість певний теоретично необмежений спектр можливих варіантів розвитку подій у межах парадигми суспільства інформації.

Соціологія як наука постала для з'ясування фундаментального питання спільного людського буття: що таке людське суспільство, чому і як воно виникло, чому і як воно функціонує і, відповідно, як воно розвиватиметься далі. Так чи інакше кожен соціолог прагнув до з'ясування якихось об'єктивних законів існування та розвитку суспільства. Класики соціології Огюст Конт, Герберт Спенсер, Еміль Дюркгейм, Макс Вебер та Карл Маркс заклали першооснови власне соціологічного пізнання соціальних явищ та процесів, які їх наступники не завжди послідовно переосмислювали та розвивали. Передбачення тенденцій майбутнього засобами соціальних наук завжди були справою вельми невдячною та практично нездійсненною, оскільки процеси су-

спільного розвитку були, є і будуть багатовекторними. Проте таких спроб в історії соціології було зроблено немало, особливо із включенням наукових методів пізнання до арсеналу методологічних засобів соціального пізнання.

Стрімкий розвиток індустріального суспільства в кінці XIX та особливо протягом XX століття знову загострив проблематику перспектив подальшого розвитку суспільства та місця людини в ньому.

Після Другої світової війни в так званих розвинених індустріальних суспільствах відбуваються зміни, які відкривають нові перспективи для розвитку суспільства в цілому та людини як особистості зокрема. Це результувало, перш за все, у появі з 1950-60-х рр. численних соціаль-

но-філософських концепцій, в яких ці зміни аналізуються як передумови для переходу індустріального суспільства на якісно іншу стадію свого розвитку. Перефразовуючи Френсіса Фукуяму [1], мова йде про «кінець індустріальної історії» та постання суспільства, яке найчастіше називають постіндустріальним чи інформаційним.

Розвиваючи свою концепцію постіндустріального суспільства, Деніел Белл зазначає, що оскільки «ідея постіндустріального суспільства... є суспільним передбаченням щодо змін у суспільному устрої західного суспільства» [2] і «такі зміни в соціальних системах є великомасштабними й вони не дають нам змоги встановити окремі деталі майбутніх соціальних устроїв [3], то дана концепція має розглядатися як «аналітична конструкція, а не картина специфічного конкретного суспільства...[як] деяка парадигма, соціальна схема, яка виявляє нові осі соціальної організації та стратифікації в розвиненому західному суспільстві» [4]. Методологічно соціальні устрої розглядаються ним не як відображення соціальної дійсності, а як «концептуальні схеми», покликані добирати окремі атрибути зі складної дійсності та групувати їх під спільною рубрикою з тим, щоб розрізнити подібності та відмінності. Такі концептуальні схеми ґрунтуються на основному принципі (тобто на «основоположній соціальній зміні, специфічній визначеній характеристиці соціальної системи» [5]) та мають осьову структуру, що покликано замінити принцип каузальності принципом центральності, тобто визначити «організуючу конструкцію суспільства та спонукаючий до дії принцип, який є первинною логікою для усього іншого» [6]. Такий підхід дозволив Беллу виділити такі три основні форми суспільного устрою, як доіндустріальне [7], індустріальне та постіндустріальне суспільства. Ці типи суспільного устрою протиставляються один одному в кількох найважливіших аспектах, які можна умовно відтворити у таблиці [8] (див. табл. 1).

Таблиця 1.

	Доіндустріальне	Індустріальне	Постіндустріальне
Основний виробничий ресурс	Сировина	Енергія	Знання
Характер виробничої діяльності	Добування	Виробництво	Обробка
Технологія	Трудомістка	Капіталомістка	Наукомістка
Основний тип взаємодії	Людина - природа	Людина - перетворена людиною природа	Людина - людина

Варто згадати, що ці три якісно відмінні суспільні форми не змінюють безпосередньо одна

одну в процесі соціальної еволюції, вони співіснують, поглиблюючи комплексність суспільства і природу соціальної структури.

Визначаючи знання (інформацію), точніше, не так самі знання (які самі по собі є необхідними для розвитку будь-якого суспільства), як їх науковий і, що ще важливіше, теоретичний характер як «вісь» постіндустріального суспільства, Белл зосередив свою увагу на розгляді змін, що відбуваються насамперед у соціальній структурі сучасного західного суспільства (яка охоплює економіку, технологію та систему зайнятості), вважаючи, що саме ці зміни якщо навіть не визначають відповідні зміни в політиці та культурі, то принаймні «поставлять питання для решти суспільства». І поставлять вони це питання трьома способами: а) стосовно самої соціальної структури: чому індивіди в новому суспільстві мають з нею погоджуватися; б) стосовно політики: як нова технічна еліта співіснуватиме з політичною; та в) стосовно культури: як узгоджуватиметься антиномічність і антиінституційність культурних тенденцій з новими способами життя.

«Спосіб, у який перетворюється економіка й перероблюється система зайнятості, а також нові співвідношення між теорією та емпірією, особливо між наукою та технологією» [9], потенційно визначають п'ять основних вимірів або компонентів постіндустріального суспільства:

1. Економічна ділянка: перехід від економіки виробництва товарів до економіки послуг.

2. Поділ населення за родом занять: перевага професійно-технічного класу.

3. Осьовий принцип: провідна суспільна роль теоретичного знання як джерела нововведень та політичних формулювань.

4. Орієнтація на майбутнє: контроль технології та технологічної оцінки.

5. Ухвалення рішень: створення нової «інтелектуальної технології».

Наголошуючи на необхідності обов'язкового забезпечення доступу всіх індивідів та груп до потрібної інформації, Белл залишає цей обов'язок

за державою. Він розглядає інформацію й знання як найважливіші змінні постіндустріального су-

сшльства, аналогічно тому, як праця і капітал розглядалися для індустріального. Таким чином, підсумовує автор, «постіндустріальне суспільство визначається як суспільство, в економіці якого пріоритет перейшов від переважного виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти й підвищення якості життя; в якому клас технічних спеціалістів став основною професійною групою і, що найважливіше, в якому запровадження нововведень... все більшою мірою стало залежати від досягнень теоретичного знання... Постіндустріальне суспільство... передбачає виникнення нового класу, представники якого на політичному рівні виступають як консультанти, експерти чи технократи» [10].

Як влучно зауважує Володимир Іноземцев, таке абстрактне формулювання лише підкреслює практичну неможливість чіткої дефініції постіндустріального суспільства, яка б ґрунтувалася на одній чи кількох базових характеристиках [11].

Варто зауважити, що Белл вважав вислів «інформаційне суспільство» новою назвою для постіндустріального суспільства, яка підкреслює не його положення в послідовності етапів суспільного розвитку - після індустріального, - а основу визначення його соціальної структури - інформацію (причому пов'язану з теоретичним, науковим знанням) [12], тому є підстави не розглядати його концепцію інформаційного суспільства окремо.

Більшість теорій власне інформаційного суспільства [13], не претендуючи на парадигмальність та глобальність своїх узагальнень, скоріше зосереджували увагу на певних, більш конкретних аспектах майбутньої соціальної структури чи аналізували її окремі ознаки. У цьому плані вигідно відрізняється від такого абстрактного розуміння майбутніх суспільних змін концепція, запропонована Валерієм Хмельком. Глибинне переосмислення творчого спадку Карла Маркса та Фрідріха Енгельса дало авторові змогу через призму поняття домінанти суспільного виробництва розглянути загальні закономірності розгортання макроструктури суспільного виробництва життя в часовому вимірі [14].

Виходячи з Марксової ідеї, що кожна форма суспільства має певне виробництво, яке визначає місце і вплив усіх інших виробництв, Хмелько обґрунтовано сформулював найзагальнішу закономірність зміни домінант макроструктури суспільного виробництва життя таким чином: з часом у майбутньому домінантною стає та сфера

виробництва, екстенсивний розвиток якої у вибраний період найбільшою мірою забезпечує інтенсифікацію сфери, домінантної у цей період. Схематично це можна зобразити так [15] (див. табл. 2).

Виділяються три періоди суспільного виробництва життя. На першому, початковому, відбувається виробництво людини як організму; на другому - виробництво предметних засобів існування (яке спочатку було аграрним, потім - індустріальним, тепер воно стає інформаційним); і на третьому - виробництво знову людини, але вже як особистості. В епоху індустріальної форми суспільного виробництва виробництво знарядь промисловості та їх ефективність все більше залежить від загального рівня науки. Відповідно, виробництво науково-технічної інформації виявляється вирішальною умовою розвитку індустріального виробництва і стає «органічною частиною матеріального виробництва». Далі відбувається різке зростання частки інформаційного виробництва, яке завершиться його перетворенням на домінантне виробництво, а суспільного виробництва життя за своєю формою - в інформаційне. Специфічні відносини, в які вступають люди у сфері інформаційного виробництва, займають дедалі впливовіше місце в системі виробничих відносин у цілому. Основним процесом, і засобом, і стратегічним ресурсом виробництва нової інформації є творче мислення людини, що приводить до необхідності розвитку людини як всебічно розвиненої особистості, так званих психологічних знарядь праці [16]. У свою чергу, виробництво людини як творчої особистості передбачає розвиток усіх сфер духовної діяльності, в яких створюються умови творчості: природничих та гуманітарних наук, мистецтва, всіх видів людської комунікації, і особливо освіти. Хмелько, слідом за Марксом, визначає якісним критерієм цієї зміни в часі момент припинення такої праці, «коли людина сама робить те, що вона може змусити речі зробити для себе, для людини» [17]. Хмелько, на відміну від Белла, не обмежує творчість людини тільки виробництвом знань, творчість трактується в набагато ширшому розумінні - як виробництво сутності людини через виробництво всіх видів духовних цінностей [18]. Підсумовуючи, можна зробити висновок, що для Хмелька інформаційне виробництво не є чимось самодостатнім, не є останнім можливим етапом розвитку людського суспільства, а так само може бути логічно зміненим ще новішою, якісно іншою формою суспільного виробництва.

Таблиця 2.

		Домінантна сфера виробництва	Інтенсифікуюче виробництво
1	Початковий етап	Людина як організм	Продукти харчування
2	Аграрне виробництво	Продукти харчування	Знаряддя праці
	Індустріальне виробництво	Знаряддя праці	Науково-технічна інформація
	Інформаційне виробництво	Науково-технічна інформація	Творче мислення людини
3	Постінформаційне виробництво	Людина як особистість	«Психологічні знаряддя праці»

Навіть коротка характеристика розглянутих концепцій постіндустріального суспільства Белла та інформаційного суспільства Хмелька дає змогу простежити в них кілька принципово схожих та принципово відмінних аспектів, які інколи діалектично поєднані між собою.

По-перше, і Белл, і Хмелько, особливо останній, базують свої концепції на ідеї Маркса про суспільне виробництво.

По-друге, і концепція Белла, і концепція Хмелька мають певні ознаки парадигмальності, яка у Белла полягає в тому, що існує можливість розвивати конкретніші теорії майбутнього суспільства внутрішніми засобами його концепції, а в другому випадку, у Хмелька, характеристиками потенційної парадигмальності є така глибока ретроспектива і перспектива суспільного розвитку, яка може вважатися основним його законом.

По-третє, обидва автори не ставлять часових рамок для майбутнього суспільства, натомість називаючи лише певні якісні ознаки, за якими можна його (нове суспільство) визначити.

По-четверте, як концепції Хмелька, так і Белла притаманна певною мірою відсутність дескрипції якісних характеристик змін, які відбудуться в конкретних компонентах суспільства, обидва вони пропонують лише дуже приблизні вибіркові варіативні прогнози. Так, наприклад, Белл згадує про необхідність державного регулювання рівного доступу до потрібної інформації, у Хмелька ж (за матеріалами його лекції) держава виступатиме скоріше як такий засіб організації суспільства, в якому проявляється ідеальний варіант органічної солідарності за Дюркгеймом [19].

По-п'яте, як Белл визначає основною віссю постіндустріального суспільства інформацію, так і у Хмелька можна знайти свою специфічну вісь розвитку - суспільне виробництво.

По-шосте, порівняно з періодизацією етапів розвитку суспільства, відтворених у відповідних схематичних таблицях, запропонованою Беллом,

періодизація Хмелька є більш глибинною та обґрунтованою (принаймні у нього немає деякої нерелевантності використання термінів, характерної для Белла): Белл обмежується дескриптивно-часовою функцією, тоді як періодизації Хмелька властива чітка внутрішня логіка суспільної динаміки.

По-сьоме, термін «інформація» Белл обмежує фактично лише науковим теоретичним знанням, Хмелько ж, характеризуючи інформацію як продукт творчої діяльності людини, розглядає її у набагато ширшому розрізі як результат виробництва всіх видів духовних і матеріальних цінностей.

По-восьме, як уже згадувалося, Белл не бачить перспективи подальшого розвитку суспільства після інформаційного (воно у нього розглядається як самодостатнє і в принципі невичерпне, бо основним ресурсом інформаційного виробництва є сама інформація). Хмелько ж, на основі виведеного в рамках інваріації марксової парадигми закону, йде далі, розглядаючи основним ресурсом інформаційного виробництва творчість людини, що з часом створить передумови для четвертої глобальної революції в історії людства - людинотворчої.

Загалом, треба наголосити, що обмежений обсяг даної роботи не дає можливості більш повно та всебічно розглянути запропоновані до порівняльного аналізу концепції. Результати короткого порівняльного аналізу можна сформулювати таким чином.

Деніелом Беллом постіндустріальне суспільство трактується як «суспільство, що ґрунтується на знаннях» - при цьому підкреслюється важливість наукового, і перш за все теоретичного, знання. Представляючи теорію інформаційного суспільства, Белл методологічно виходить із власної парадигми постіндустріалізму, розглядаючи термін «інформаційне суспільство» як іншу назву для постіндустріального, детермінований через основу його соціальної структури — знання. Валерій Хмелько свою концепцію інформацій-

ного суспільства побудував на набагато глибинніших засадах соціальної парадигми Маркса.

Якщо назрівання зміни суспільного устрою уже є очевидним, і індустріальне суспільство, як це показують і Белл, і Хмелько, принаймні в деяких країнах перебуває на грані свого логічного завершення, то питання про те, яким буде прийдешнє суспільство, залишається, втім, відкритим. І я вважаю, що жодна з концепцій: ні концепція постіндустріального суспільства Белла, ні концепція інформаційного суспільства Хмелька не дозволяє дати на це запитання обґрунтовану відповідь, точніше, дозволяє дати теоретично необмежену кількість таких відповідей. Водночас у концепції Хмелька ми можемо знайти так звану домінуючу суспільного виробництва інформаційного

суспільства, яка й визначатиме і конструюватиме решту сфер майбутнього суспільного буття. З одного боку, це крок уперед порівняно з концепцією Белла, але, з другого боку, чіткої відповіді на поставлене запитання ми не отримуємо й тут: у даному випадку це так само певні абстрактні логічні побудови, які, проте, дають змогу з досить високою ймовірністю прогнозувати деякі якісні параметри інформаційного суспільства.

Судячи з вищесказаного, все-таки мав рацію Тоффлер, коли казав, що описати суспільство, яке буде після індустріального, в термінах власне індустріального суспільства жодним чином неможливо [20], що, мабуть, і пояснює певну абстрактність аналізованих концепцій Белла та Хмелька.

1. *Frensis Fukuyama*. The End of History and the Last Man.- N.Y.: Free Press, 1992.
2. *Белл Д.* Прихід постіндустріального суспільства // Сучасна зарубіжна соціальна філософія.- К.: Либідь, 1996.- С. 202.
3. Там само.- С. 202.
4. *Bell D.* The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting.- N.Y., 1976- P. 483.
5. *Белл Д.* Прихід постіндустріального суспільства // Сучасна зарубіжна соціальна філософія.- К.: Либідь, 1996.- С. 214.
6. *Белл Д.* Прихід постіндустріального суспільства // Сучасна зарубіжна соціальна філософія.- К.: Либідь, 1996.- С. 202.
7. Белл досить часто вживає ще й поняття «аграрне», що передбачає їх певну синонімічність, хоча насправді це не так.
8. За: *Иноземцев В. Л.* Перспективы постиндустриальной теории в меняющемся мире // Новая постиндустриальная волна на Западе.- М.: Academia, 1999.- С. 30.
9. *Белл Д.* Прихід постіндустріального суспільства // Сучасна зарубіжна соціальна філософія.- К.: Либідь, 1996.- С. 206.
10. *Bell D.* Notes on the Post-Industrial Society // The Public Interest, 1967.- № 7.- P. 102.
11. *Иноземцев В. Л.* Перспективы постиндустриальной теории в меняющемся мире // Новая постиндустриальная волна на Западе.- М.: Academia, 1999.- С. 27.
12. *Bell D.* The Social Framework of the Information Society.- Oxford, 1980.
13. *Lyon D.* The Information Society: Issue and Illusion. Oxford, 1988; *Toffler A.* The Third Wave.- N.Y., 1980; *Y. Masuda.* The Information Society as Post-Industrial Society.- Washington, 1981.
14. *Хмелько В. Е.* Общественно производство жизни: структура процессов и ее динамика // Производство как общественной процесс.- М., 1986.
15. Там само.
16. *Выготский Л. С.* Развитие высших психических функций.- М., 1969.- С. 228.
17. *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения,- Т. 46, ч. 1,- С. 280.
18. *Хмелько В. Е., Косолапов В. В.* Производство - основа социально-экономического прогресса общества // Социально-политические проблемы НТР и идеологическая борьба.- К., 1978.
19. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда // О разделении общественного труда. Метод социологии.- М., 1991.
20. *Toffler A.* The Third Wave.- N.Y., 1980.

Yu. Pukish

THE COMPARATIVE ANALYSIS OF THE POST-INDUSTRIAL SOCIETY AND THE INFORMATION SOCIETY CONCEPTS BY VALERY KHMELKO AND DANIEL BELL

This article is an attempt to compare and analyze concepts of post-industrial society by Daniel Bell and information-oriented society by Valeriy Khmelko, whose concept is believed to be attributed to the Marxism legacy. Post-industrial society is interpreted by Daniel Bell as a society «founded on knowledge», where the scientific knowledge, especially its theoretical aspect, is considered as foundation for the imminent social structure. The Khmelko's concept focuses on the societal production as a dominant power of the information-oriented society, while information is considered as a product of human creative activity, that will determine and structure other spheres of the forthcoming societal existence. Both concepts, analyzed in the article, do not give a straightforward answer for the question put, offering instead a certain theoretically unlimited spectrum of the possible development directions in the network of the information-oriented society paradigm.